

تحلیل داده‌بنیاد مفاهیم اخلاقی سوره بقره: بازخوانی نظام اخلاقی قرآن در محدوده سوره بقره

محمد میری* | رضا پارچه‌باف** | محمدجواد مهدی‌آسا*** | سعید رهبری شمیرانی****

چکیده

پژوهش پیش‌رو بر آن است تا با استفاده از روش تحلیل محتوای داده‌بنیاد، مضامین اخلاقی سوره بقره را استخراج و به گونه‌ای نظام‌مند، مورد تحلیل قرار دهد. در این روش برای استخراج دقیق کدهای اخلاقی، از سه مرحله کدگذاری باز، محوری و گزینشی استفاده شده است. در فرایند کدگذاری، مجموعه آموزه‌های اخلاقی سوره بقره، ابتدا در سه کلان‌شاخه «اخلاق بندگی»، «اخلاق فردی» و «اخلاق اجتماعی» دسته‌بندی شده و سپس هر کدام از آنها به بخش‌ها و زیرشاخه‌های مناسب خود، تقسیم شدند. بر پایه کدها و داده‌های سوره بقره، در ساحت اخلاق بندگی، دو عنصر ایمان و تقوا، مهم‌ترین جایگاه را دارا هستند. در ساحت اخلاق فردی نیز خودآگاهی اخلاقی، پربسامدترین کدی است که در سایه آن می‌توان سایر نمایه‌ها را تحلیل کرد. بخش اخلاق معاشرت را نیز می‌توان با دو ملاک «دوستی و دشمنی» و همچنین «عدالت و ظلم» تحلیل نمود. سوره بقره در بخش‌های اخلاق خانواده، اخلاق معاشرت، و اخلاق اقتصادی نیز برخی از مهم‌ترین آموزه‌های اخلاقی را دارا است.

برای تأمین اعتبار و روایی پژوهش، یافته‌ها با تفاسیر معتبر، و نظریات اخلاقی تطبیق داده شدند و همچنین

* استادیار گروه اخلاق اسلامی دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، ایران (نویسنده مسئول). (m.miri57@ut.ac.ir)

** دانشجوی دکتری اخلاق اسلامی، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، ایران. (aqa.reza@yahoo.com)

*** دانشجوی دکتری اخلاق اسلامی دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، ایران. (m.mahdiasa@yahoo.com)

**** دانشجوی دکتری اخلاق اسلامی دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، ایران. (srahbarish@yahoo.com)

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۲؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۹/۰۵)

□ میری، محمد؛ پارچه‌باف، رضا؛ مهدی‌آسا، محمدجواد؛ رهبری شمیرانی، سعید (۱۴۰۴). تحلیل داده‌بنیاد مفاهیم اخلاقی سوره بقره: بازخوانی نظام اخلاقی

قرآن در محدوده سوره بقره. *فصلنامه اخلاق و حیا*، ۳ (۳۶)، ۷-۴۰. | doi: 10.22034/re.2025.538647.2102

در کلیه مراحل از مشورت متخصصان علوم قرآن و اخلاق استفاده گردید. در این پژوهش، به اقتضای روش خاصی که در پیش گرفت، تلاش شده تا حد ممکن تمامی آموزه‌های اخلاقی سوره پوشش داده شود. این نکته، ضمن آن که جنبه نوآوری این پژوهش را رقم می‌زند، ما را در رسیدن به تحلیل‌های مستند به متن قرآن یاری می‌کند. این پژوهش اگر ادامه یافته و به همه سوره‌های قرآن کریم گسترش یابد می‌تواند الگویی جامع و شامل از نظام اخلاق قرآنی، ارائه دهد. نگاه همه‌جانبه و شمول‌گرا و مبتنی بر نکات و جزئیات آموزه‌های قرآن کریم، آنگونه که هست، بدون سوگیری‌های خارج از منطوق قرآن، نتیجه چنین تحقیق جامعی خواهد بود.

کلیدواژه‌ها:

اخلاق قرآنی، سوره بقره، اخلاق بندگی، اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی.

مقدمه

در میان انبوه آثار و نوشته‌های موجود در باب اخلاق اسلامی، رویکرد اخلاق نقلی^۱، به ویژه آنچه از قرآن کریم - به عنوان معتبرترین منبع اخلاق اسلامی - استخراج می‌شود، تا حدودی مغفول مانده است. در حوزه علم اخلاق اسلامی غلبه نسبی رویکردهای فلسفی و عرفانی در بسیاری از نگاه‌ها و پژوهش‌ها موجب شده تا تمرکز بر روی آموزه‌های اخلاقی قرآن کریم، با رویکردی جامع و بی‌طرفانه^۲، کمتر مورد توجه قرار بگیرد. پژوهش پیش‌رو بر آن است تا با تمرکز بر روی مفاهیم اخلاقی سوره بقره، در حد توان، گامی در جهت برطرف کردن این نقیصه بردارد.

انتخاب سوره بقره، به عنوان طولانی‌ترین سوره قرآن، به دلیل حجم قابل توجه آن (نزدیک به ده درصد کل قرآن) و تنوع موضوعات اخلاقی مطرح شده در آن، به پژوهشگر این امکان را می‌دهد تا به بررسی گستره آموزه‌های اخلاقی قرآن دست یابد و محتوای اخلاقی این سوره را به عنوان نمایه‌ای از مجموعه قرآن و نمونه‌ای از محتوای اخلاقی آن در نظر بگیرد.

وجه دیگر اهمیت این پژوهش آن است که در مجموع، نوعی تفسیر قرآن به قرآن به شمار می‌آید و پنجره‌ای نسبتاً نو برای تدبر در قرآن (البته در محدوده سوره بقره) باز می‌کند، زیرا در تفسیر هر موضوع اخلاقی که دارای کدهای متعدد باشد، می‌توان با استناد به هر کدام از کدها یک یا چند نکته قرآنی - اخلاقی را استنباط کرده و هر کد را با توجه به سایر کدها و نکات مستنبط از آنها تفسیر کرد و در آنها تدبیر نمود.

امتیاز این پژوهش نسبت به پژوهش‌های پیشین در این حوزه، آن است که از طریق روشی نوین و روزآمد، با اتکا و استناد به داده‌های قرآنی و با تمرکز بر آنها، تصویر کاملی از نظام اخلاقی قرآن (البته در حیطه سوره بقره) بدون هیچ سوگیری قبلی، ارائه می‌دهد.

بزرگ‌ترین چالش این پژوهش، محدودیت قلمرو آن و انحصار آن به تنها یک سوره از قرآن کریم است. توضیح بیشتر در این باره در پایان مقاله در بخش «محدودیت‌های پژوهش» خواهد آمد.

۱. «اخلاق نقلی» عنوانی است که بر مجموعه‌ای از تألیفات و تصنیفات اطلاق می‌شود که عهده‌دار جمع‌آوری، تحلیل، تنظیم و تفسیر آیات و روایات اخلاقی هستند، در مقابل «اخلاق فلسفی» و یا «اخلاق عرفانی» که رویکرد فیلسوفانه و عارفانه دارند.

۲. منظور از رویکرد بی‌طرفانه، استخراج و استنباط مستقیم و بدون واسطه از منطوق صریح آیات، بدون فیلتر کردن محتوا با سوگیری‌های فلسفی، عرفانی و پیش‌فرض‌های خارج از متن قرآنی است.

روش تحقیق

رویکرد این پژوهش، کیفی بوده و با استفاده از روش تحلیل محتوای داده‌بنیاد^۱، مضامین اخلاقی سوره بقره را استخراج و به گونه‌ای نظام‌مند، مورد تحلیل قرار می‌دهد. برای این منظور، تک تک آیات سوره بقره با دقت، مورد بررسی قرار گرفته و تمام مواردی که به گونه‌ای، ارتباط مستقیم با آموزه‌های اخلاقی، در ساحت‌های گوناگون آن، داشت شناسایی و در نرم‌افزار مکس کیودا (MAXQDA) جمع‌آوری و کدگذاری شد. این آیات به روش تحلیل محتوای داده‌بنیاد، طی چند مرحله، کدگذاری شده و در نهایت، در سه دسته اصلی اخلاق بندگی، اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت.

مهم‌ترین امتیاز این روش تحقیق که دلیل انتخاب آن در این پژوهش نیز هست آن است که در روش داده‌بنیاد، هیچ کد اخلاقی که مبتنی بر داده‌ها، مفاد و حتی اشاره‌های مستقیم اخلاقی سوره بقره است، نادیده گرفته نمی‌شود.^۲ به این ترتیب، ارمغان این روش، جامع‌ترین نگرش به همه مفاد اخلاقی سوره بقره است، زیرا در این روش، با رویکردی شمول‌گرا و بدون هیچ‌گونه سوگیری فلسفی، عرفانی و... امکان استخراج و تحلیل کلیه کدهای اخلاقی موجود در سوره بقره فراهم می‌شود.

«کدگذاری^۳» فرایندی تحلیلی است که طی آن داده‌ها مفهوم‌گذاری می‌شوند و به هم می‌پیوندند تا در یک روند منطقی و منسجم، هر کدام، بخشی از جوانب نظریه پایانی را در چاچوب روش تحلیل محتوای داده‌بنیاد شکل دهند (اشتراوس و کربین، ۱۳۹۸، ص. ۱۷).

1. Grounded Theory

۲. این امتیاز ویژه با آن که می‌تواند کارایی‌های مهم خود را داشته باشد، در بسیاری از پژوهش‌ها نادیده گرفته شده است، و حتی برخی مثل دراز در ابتدای کتاب خود که در موضوع نظام اخلاقی قرآن نگاشته است این روش را غیر مفید دانسته است: «لا نری من اللّٰزم أنّ نستوعب التّصوُّص، و الآیات ذات الاتّصال بالموضوع، فقد اکتفینا بأنّ سقنا بعضاً منها؛ ذا دلالة كافية علی القواعد المختلفة للسلوک، ثمّ حاولنا من بعد ذلك أنّ نتجنب التّکرار بقدر الإمكان» (دراز، ۱۴۲۳، ق، ص. ۸۵؛ همچنین ر.ک: دراز، ۱۳۸۷، ق، ص. ۴۲).

3. Coding

کدگذاری در نظریه داده‌بنیاد سه مرحله دارد^۱:

۱. کدگذاری باز

کدگذاری باز قصد دارد تا داده‌ها را در قالب مفاهیم در آورد. به این منظور ابتدا داده‌ها از هم مجزا می‌شوند. عبارت‌ها بر اساس واحدهای معنایی دسته‌بندی می‌شوند تا تعلیقات، تحلیل‌ها و مفاهیم به آنها ضمیمه شود. در این مرحله به هر یک از مفاهیم دارای اهمیت، عنوان و برجستگی داده می‌شود. این عنوان که اصطلاحاً به آن «کد» می‌گویند باید گویای محتوای داده باشد و محقق را به مفهوم داده منتقل کند (اووه^۲، ۱۳۸۷، ص. ۳۳۰؛ میلز^۳ و هوبرمن^۴، ۲۰۰۲، ص. ۵۱). برای انجام کدگذاری باز سطر به سطر متن مورد پژوهش - که در اینجا آیات سوره بقره است - تحلیل می‌شود. یعنی با بررسی دقیق و از نزدیک داده‌ها، جمله به جمله و گاه، کلمه به کلمه متن، به مثابه یک واحد دارای اهمیت، کدگذاری می‌شود. تحلیل سطر به سطر به خصوص در آغاز پژوهش اهمیت دارد زیرا تحلیل‌گر را بر تولید سریع مقوله‌ها و پرورش آنها توانا می‌سازد. (اشتراوس و کریبن، ۱۳۹۸، ص. ۱۹۶) بدون این نخستین گام تحلیلی، مابقی تحلیل و ارتباطی که پس از آن برقرار می‌شود، نمی‌تواند رخ دهد.

۲. کدگذاری محوری

فرایند مرتبط کردن مقوله‌ها به مقوله‌های فرعی، کدگذاری محوری نامیده می‌شود این فرایند، مقوله‌ها را در سطح ویژگی‌ها و ابعاد مشترک به یکدیگر مرتبط می‌کند. کدگذاری محوری عمل مرتبط کردن مقوله‌ها با زیرمقوله‌ها در راستای ویژگی‌ها و ابعاد بوده و به چگونگی تلاقی مقوله‌ها با یکدیگر و به نحوه اتصال آنها نظر دارد. (اشتراوس و کریبن، ۱۳۹۸، ص. ۲۰۰-۲۰۲)

۳. کدگذاری گزینشی

پس از دست‌یابی به یک تحلیل جامع و عمیق، همین که ما خود را به یک اندیشه مرکزی پایبند کردیم، مقوله‌های اصلی برآمده از کدگذاری گزینشی به دست می‌آیند. پس کدگذاری گزینشی

۱. آقایان امیرحمزه و همکاران در مقاله‌ای که برای تبیین کارکردها و روش‌شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی نوشته‌اند این مراحل را به خوبی و به شکل مستند، توضیح داده‌اند (ر.ک: امیرحمزه و همکاران، ۱۳۹۰، ۱۳-۱۵).

2. Flick, Uwe
3. Miles
4. Huberman

فرایند یکپارچه‌سازی و پالایش نظریه است. در یکپارچه‌سازی، مقوله‌ها در حول یک مفهوم اصلی و مرکزی که قدرت توضیح‌دهندگی دارد، مرتب می‌شوند. مراحل از یکپارچه‌سازی، به تدریج و از نخستین گام‌های تحلیل روی می‌دهد و اغلب تا آخرین مراحل تهیه نوشته نهایی نیز ادامه یافته و به کمال خود می‌رسد (اشتراوس و کریبن، ۱۳۹۸، ص. ۲۵۹).

و اما در مورد پایایی و روایی این تحقیق می‌توان گفت:

اعتبار و روایی این پژوهش را دو دلیل زیر تأمین می‌کند:

- تطبیق یافته‌ها با مستندات قرآنی و نظریات و منابع معتبر اخلاقی.
- استفاده از تفاسیر معتبر و منابع دست‌اول علمی و مشورت با متخصصان علوم قرآن و اخلاق.
- اطمینان بخشی و پایایی این پژوهش را نیز دو دلیل ذیل متکفل می‌شود:
- ثبت فرآیند کدگذاری به صورت نظام‌مند.
- امکان بازبینی تحلیل‌ها توسط محققان دیگر.

۱. پیشینه پژوهش

تاکنون تحقیق جامعی که به روش داده‌بنیاد، تک تک مضامین و کدهای اخلاقی موجود در متن قرآن را جمع و تحلیل کرده باشد صورت نگرفته است؛ هر چند برخی پژوهش‌ها با تمرکز بر یک سوره خاص، توانسته‌اند تا حدودی، محتوای اخلاقی آن سوره را تحلیل نمایند. مثلاً دو مقاله پژوهشی از آقای محمد جانی پور با نام «ساختار نظام‌مند مفاهیم و گزاره‌های اخلاقی در سوره اسراء» و همچنین «ساختار نظام‌مند مفاهیم اخلاقی در قرآن کریم» تلاش دارند تا به روش تحلیل محتوا، نظام اخلاقی مطرح در سوره اسراء را استخراج کنند. این دو مقاله، محدود به سوره اسراء هستند.

پژوهش دیگری با عنوان «سازواره نظام اخلاقی در قرآن» نوشته سید حسین هاشمی (۱۳۹۱)، به طور اجمالی نظام اخلاقی قرآن را در چند دسته (ارتباط با خود، خدا، خلق و جهان آفرینش) تقسیم‌بندی کرده و در هر دسته، برای مسائل اخلاقی مرتبط، آیاتی را برای نمونه اشاره می‌کند. این پژوهش اگر چه به همه قرآن نظر دارد اما فقط به گزیده‌هایی از آیات، استناد شده است بر خلاف پژوهش پیش‌رو که در آن با استفاده از روش تحلیل داده بنیاد، تمام مفاهیم اخلاقی سوره بقره، در حد توان، در سه بخش اخلاق بندگی، فردی و اجتماعی استخراج و تحلیل شده است.

پژوهش دیگری نیز با عنوان «شالوده نظام اخلاق بندگی قرآن با تاکید بر تفاسیر فریقین» نوشته وحیده رحیمی (۱۳۹۹) به بررسی کلی نظام اخلاق بندگی در قرآن با محوریت بحث تقوا و نقش آن

در مباحث معرفت‌شناسی، خداشناسی، انسان‌شناسی و در نهایت قرب الهی می‌پردازد که با وجود برخی شباهت‌ها، مسأله اصلی، دامنه و روش تحقیق در آن با پژوهش حاضر متفاوت است. به هر ترتیب، کارها و پژوهش‌های صورت‌گرفته در حول نظام اخلاقی قرآن، به حد کافی، جامع و به‌روز و پاسخگو به نیاز امروزه جامعه نیست، تا جایی که برخی محققان بر این باورند که تاکنون برای فراهم آوردن راه و روش جامع اخلاقی از قرآن کریم اقدام چندانی صورت نگرفته و حتی کسی بر این امر همّت نگمارده است که همه مبادی و قوانین اخلاقی را به صورت یک مجموعه به هم پیوسته و مستقل و البته مستند به آیات وحی، مورد تحلیل قرار دهد (دراز، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۳). بنابراین می‌توان گفت این پژوهش یکی از معدود مطالعاتی است که با روش داده‌بنیاد به تحلیل جامع مضامین اخلاقی سوره بقره پرداخته است.

۲. دسته‌بندی تحلیلی مضامین اخلاقی سوره بقره

در نظر داشتن یک چارچوب تحلیلی درست و کارآمد، از مهم‌ترین بخش‌های تحلیل محتوای کدهای به دست آمده از داده‌ها است. در این پژوهش، برای ارائه نظام‌مند مفاهیم اخلاقی سوره بقره، هم‌سو با آیت الله مصباح یزدی و مکارم شیرازی، مجموعه آموزه‌های اخلاقی سوره بقره را در سه کلان‌شاخه «اخلاق بندگی»، «اخلاق فردی» و «اخلاق اجتماعی» دسته‌بندی می‌کنیم (مصباح یزدی، ۱۴۰۱، ص. ۱۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۱۰۳). این دسته‌بندی بر پایه سه‌گانه روابط اخلاقی انسان با خدا، با خویشان و با خلق خدا شکل می‌گیرد.

۱-۲. اخلاق بندگی

در فرایند پژوهش حاضر، حدود ۳۷۰ نمایه اخلاقی ناظر به اخلاق بندگی در سوره بقره استخراج شد که ابتدا آنها را به دو بخش فضائل و ردائیل تقسیم کرده و سپس هر کدام را به دو بخش جوانحی و جوارحی^۱ تقسیم خواهیم کرد.

از این تعداد، ۲۷۰ نمایه اخلاقی ناظر به بخش فضائل، ۸۸ نمایه ناظر به بخش ردائیل و ۱۳ نمایه نیز ناظر به دستورات فقهی در اخلاق بندگی می‌باشند. در قسمت فضائل، ۲۲۷ نمایه مربوط به

۱. مقصود از امور جوانحی، فضائل و ردائیلی است که خارج از دایره عمل ظاهری بوده و مربوط به درون و قلب انسان می‌باشند. امور جوارحی نیز فضائل و ردائیلی هستند که مربوط به رفتارهای ظاهری بوده و از سوی اعضا و جوارح بیرونی انسان، در قالب عمل ظاهری شکل می‌گیرند.

بخش جوانحی و ۴۳ نمایه مربوط به بخش جوارحی می‌باشد. در قسمت رذائل نیز، ۵۲ نمایه مربوط به بخش جوانحی و ۳۶ نمایه اختصاص به بخش جوارحی دارد. در ادامه، «ایمان» و «تقوا» را - که از پرکارترین نمایه‌های این بخش و از کلیدی‌ترین عناصر در نظام اخلاق اسلامی هستند - به عنوان دو نمونه از نمایه‌های بخش اخلاق بندگی، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهیم:

۱-۱-۲. ایمان

ایمان، به مثابه اصلی‌ترین پایه‌های اخلاق بندگی، پرکارترین نمایه در این بخش را با تعداد ۴۷ کد، به خود اختصاص داده است. اگر چه توضیح و حتی ارائه فهرست‌وار همه این موارد، در این مجال نمی‌گنجد اما برای نمونه، نه مورد از این کدها اشاره به «ایمان به نبوت و کتب آسمانی» داشته (آیات ۲، ۴، ۴۱، ۶۳، ۸۷، ۹۱، ۱۳۶، ۱۵۹، ۲۸۵) و چهار مورد نیز اشاره به «ایمان به معاد» دارد. نمایه «ایمان به معاد» از این فراز از آیات، قابل برداشت است: «وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ» (بقره / ۶۲)، «الَّذِينَ يَطْمَئِنُونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره / ۴)، «مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ» (بقره / ۶۲)، «اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» (بقره / ۲۰۳).

در نظام اخلاق اسلامی، ایمان، سنجه‌ای برای تعیین میزان رشد افراد در مقامات اخلاقی به شمار می‌آید و به دیگر سخن، شدت و ضعف ایمان، به عنوان یک میزان، ملاک ارزش‌گذاری اخلاقی انسان‌ها است (تحریری، ۱۳۹۶، ص. ۲۲)، چنانکه پیامبر اکرم ﷺ در نصایح خویش به ابوذر می‌فرماید: «يَا أَبَا ذَرٍّ... مَا مِنْ شَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ اللَّهُ تَعَالَى مِنَ الْإِيمَانِ بِهِ وَ تَرَكْتَهُ مَا أَمَرَ أَنْ يُتْرَكَ.» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۵۳۱) یعنی: «ای ابوذر، هیچ چیز در نزد خداوند، محبوب‌تر از ایمان به او و خودداری از آنچه نهی می‌کند نیست.» از این حدیث شریف، این نکته را می‌توان استفاده کرد که ایمان به خداوند، ترک گناهان و رفتارهای خلاف اخلاق را به دنبال دارد و هر چه درجه ایمان بالاتر باشد پایه اخلاقی انسان نیز بالاتر و پیشرفته‌تر می‌شود. رابطه مستقیم میان ایمان و اخلاق، از چندین حدیث دیگر نیز قابل استفاده است: «جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَيُّ النَّاسِ أَكْمَلُ إِيْمَانًا؟ قَالَ: أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا»^۱ (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲ق، ص. ۲۸).

۱. همچنین به این احادیث توجه کنید: قَالَ ص: أَفْضَلُكُمْ إِيْمَانًا أَحْسَنُكُمْ أَخْلَاقًا. (تحف العقول؛ النص؛ ص ۴۵) وَقَالَ ص: إِنَّ أَكْمَلَ الْمُؤْمِنِينَ إِيْمَانًا أَحْسَنُهُمْ أَخْلَاقًا. (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق، ص. ۴۷)

در اندیشه علامه طباطبایی نیز، ایمان یکی از استوارترین و معتبرترین پایه‌هایی است که اخلاق اسلامی بر اساس آن شکل گرفته و استحکام یافته است. علامه در تبیین نقش کلیدی جایگاه ایمان در اخلاق بندگی، فضائل اخلاقی را از لوازم و فروعات ایمان به شمار آورده است:

والأخلاق الفاضلة من الرضاء والتسليم، والحسبة والصبر فی الله، وتمام الزهد والورع، و
الحب والبغض فی الله، من لوازم هذه المرتبة [من الايمان]» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۴، ص. ۱۱۲).

البته باید توجه داشت که کارکرد مؤثر و مثبت مقوله ایمان، در ساحت اخلاق بندگی خلاصه نمی‌شود بلکه همانگونه که از احادیث پیش گفته نیز قابل استفاده است، به باور علامه طباطبایی، اخلاق، در همه ساحت‌های خود (اعم از فردی و اجتماعی)، تنها زمانی می‌تواند تأمین‌کننده سعادت جامعه و انسان باشد که بر پایه ایمان به خداوند متعال، استوار شده باشد و در کارآمدی و سعادت بخشی اخلاق، هیچ چیز دیگری نمی‌تواند جای‌گزین ایمان و عقاید توحیدی باشد^۱:

الأخلاق لا تفي بإسعاد المجتمع ولا تسوق الإنسان إلى صلاح العمل إلا إذا اعتمدت على التوحيد وهو الإيمان بأن للعالم - ومنه الإنسان - إلهاً واحداً سرمدياً لا يعزب عن علمه شيء؛ ولا يغلب في قدرته عن أحد؛ خلق الأشياء على أكمل نظام، لا لحاجة منه إليها؛ وسيعيدهم إليه، فيحاسبهم فيجزى المحسن بإحسانه ويعاقب المسيء بإساءته؛ ثم يخلدون منعمين أو معذبين. و من المعلوم أن الأخلاق إذا اعتمدت على هذه العقيدة لم يبق للإنسان همٌّ إلا مراقبة رضاه تعالى في أعماله، و كان التقوى رادعاً داخلياً له عن ارتكاب الجرم. و لولا ارتضاع الأخلاق من ثدى هذه العقيدة عقيدة التوحيد لم يبق للإنسان غايةً في أعماله الحيوية إلا التمتع بمتاع الدنيا الفانية و التلذذ بلذائذ الحياة المادية... فقد تبين أن شيئاً عن هذه الأمور ليس من شأنه أن يقوم مقام التوحيد (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۱، ص. ۱۵۷).

پرفسور ایزوتسو نیز بر پایه رویکرد معناشناسانه خود به این نتیجه دست یافت که از نگاه قرآن کریم، ایمان سرمنشاء همه فضیلت‌های اخلاقی اسلامی است و در عالم اسلام نمی‌توان فضیلتی اخلاقی را تصور کرد که بر بنیاد ایمان به خداوند، استوار نباشد (ایزوتسو، ۱۳۶۰، ص. ۲۳۱).

همچنین باید توجه داشت که مقوله کفر که نقطه مقابل ایمان است نیز از نمایه‌های پرتکرار در

۱. اندیشه ایمانی - توحیدی علامه طباطبایی در باب «نظام اخلاق توحیدی»، محور چندین کتاب و مقالات گوناگون قرار گرفته است که برای تحقیق بیشتر در این باره می‌توان به آنها مراجعه داشت.

بخش اخلاق بندگی از سوره بقره است و طبعاً برعکس همه آنچه که در بالا درباره ایمان گذشت در اینجا درباره کفر صادق است.

اینکه کفر نقطه مقابل و آنتی تر دقیق ایمان است مطلبی است که نیاز به بررسی و زحمت زیاد ندارد. گمان می‌کنم که من این نکته را به حد کافی روشن ساخته‌ام که تقابل و تضاد بنیادی میان کفر و ایمان، معیار و مقیاس نهائی است که به وسیله آن، همه صفات و خصلت‌های آدمی در جهان بینی اسلامی، به دو مقوله اخلاقی متفاوت و متضاد با یکدیگر تقسیم می‌شود. این دوگانگی بنیادی، کلید واقعی تمام نظام اخلاقی اسلام است. در قرآن مجید همه جا این تقابل و تضاد اساسی مشهود است. من در اینجا فقط چند آیه ای را که ممثل واقعی این تضاد هستند (ایزوتسو، ۱۳۶۰، ص. ۲۳۵).

۲-۱-۲. تقوا

پس از ایمان، تقوا پرتکرارترین نمایه اخلاقی در بخش اخلاق بندگی است. مراد از تقوا در لسان شریعت، آن است که انسان با رعایت واجبات و محرمات الهی، خود را از آنچه که در ساحت اخلاق و معنویت انسانی، بیمناک است صیانت کند.^۱

تقوا به مثابه قانون اساسی در نظام اخلاقی قرآن است تا جایی که سایر ارزش‌ها و فضیلت‌ها و رذیلت‌های اخلاقی بر پایه این ستون اصلی، ارزش‌گذاری می‌شوند؛ چنانکه امیر مؤمنان علیه‌السلام، فرمود: «التَّقْوَى رَئِيسُ الْأَخْلَاقِ.»^۲ (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق، ص. ۵۴۸)

اهمیت تقوا در نظام اخلاق اسلامی به قدری است که این واژه و مشتقات آن ۲۴۲ مرتبه در قرآن کریم تکرار شده است (عبد الباقی، ۱۳۹۹، ص. ۷۵۸). از این تعداد، ۳۶ مرتبه آن به سوره بقره اختصاص دارد. هر چند اشاره به همه این موارد، خارج از گنجایش این مجال است اما برای نمونه می‌توان به گزاره قرآنی «لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» اشاره داشت که چهار مورد از مجموع شش مورد تکرار این گزاره در قرآن کریم، در سوره بقره آمده است (آیات ۲۱، ۶۳، ۱۷۹، ۱۸۳)

تتبع و تأمل در آیات قرآن و همچنین در آیات سوره بقره نشان می‌دهد که از نگاه قرآن کریم، تقوا،

۱. نگارنده، تعریف اصطلاحی تقوا را به تفصیل، در مقاله «ارزیابی رویکرد عارفان در معنای تقوا و مراتب سلوکی آن با سنجه قرآن و حدیث» در صفحات ۲۳۹ تا ۲۴۵، مورد بررسی قرار داده است.
۲. همچنین: «التَّقْوَى رَئِيسُ الْأَخْلَاقِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۴۵)

کانون و محور تمام فضیلت‌ها است و هر کسی نفس خود را به این فضیلت اخلاقی زینت دهد، قادر به کسب دیگر فضائل اخلاقی خواهد بود.

أنا لو بحثنا في مجال هذا النظام عن فكرة مركزية، عن الفضيلة الأم التي تتكاثف فيها كل الوصايا، فسوف نجدها في مفهوم التقوى (دراز، ۱۴۲۳ق، ص. ۸۶۲).

علامه طباطبایی نیز به این نکته مهم اشاره دارند که پایه و اساس فضیلت و رذیلت، تقوا و فجور^۱ می‌باشد (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۶، ص. ۱۶۶-۱۶۷).^۲

نتیجه‌ای که تا اینجا حاصل آمد آن است که در نظام اخلاقی مبتنی بر قرآن کریم، دو عنصر ایمان و تقوا، مهم‌ترین جایگاه را دارا هستند. این دو عنصر، اثر مثبت و کلیدی خودشان را در ساحت اخلاق بندگی و همچنین در سایر ساحت‌های اخلاق، خواهند داشت.

نکته بعدی که از قرآن کریم و از سوره بقره قابل استفاده است همراهی تقوا با ایمان و تأثیرگذاری توأمان این دو بر اخلاق اسلامی است. از نگاه قرآن کریم، ایمان و تقوا، لازم و ملزوم هم هستند^۳ و حتی تقوا، همچون يك سپر برای ایمان، ضامن سلامت آن است،^۴ و به همین خاطر، علامه طباطبایی، «المتقين» را در اوائل سوره بقره به «المؤمنون» تفسیر کرده و تأکید می‌کند که: تقوا ویژگی مختص به برخی مراتب ایمان نیست بلکه هر مرتبه‌ای از ایمان با مرتبه‌ای متناسب از تقوا همراه و ملازم است.^۵ تأثیرگذاری توأمان تقوا و ایمان بر اخلاق اسلامی را در برخی کدهای اخلاقی

۱. واژه «فجور» در قرآن کریم، در نقطه مقابل «تقوا» قرار دارد و این مطلب را به قرینه مقابله‌ای که خداوند بین این دو واژه برقرار کرده است، به راحتی می‌توان اثبات کرد (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج. ۱۳، ص. ۱۸۴).

۲. برای مطالعه بیشتر درباره جایگاه تقوا در نظام اخلاق قرآنی، مراجعه به این مقالات می‌تواند مفید باشد: «سازواره نظام اخلاقی در قرآن» و «تقوا؛ سرآمد اخلاق، درآمدی بر شناخت مفاهیم اخلاقی از دیدگاه قرآن و سنت» و «شالوده نظام اخلاق بندگی قرآن با تأکید بر تفاسیر فریقین»

۳. چنانکه علامه طباطبایی می‌فرماید: و قد بدل قوله في الآية السابقة: «الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» في هذه الآية من قوله: «الْمُتَّقُونَ» تبديل اللازم من الملزوم، فإن تقوى الله يستلزم الإيمان به وعمل الصالحات من الأعمال (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۸/ص ۲۳۲-۲۳۳).

۴. قوله تعالى: «وَأَنْجَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ» فيه تبشير للمؤمنين بالإنجاء، وقد أرففه بقوله: «وَكَانُوا يَتَّقُونَ» إذ التقوى كالمجن للإيمان وقد قال تعالى: «وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ»، وقال: «وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۵، ص. ۳۷۵).

۵. وقوله تعالى: هُدَىٰ لِلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ الْإِيمَانَ، المتقون هم المؤمنون، وليست التقوى من الأوصاف الخاصة لطبقة من

سوره بقره، به وضوح می‌توان مشاهده کرد. یک نمونه روشن آن، آیه دوم و سوم بقره است که، چنانکه گذشت، علامه طباطبایی با استناد بر آن فقرات، تلازم ایمان و تقوا را تبیین کردند. در سوره بقره، برخی آیات دیگر نیز هست که به همراهی ایمان و تقوا و تأثیرگذاری توأمان آنها بر اخلاق اسلامی، اشاره دارند. خداوند در آیه ۴۱ می‌فرماید: «وَأَلْمَنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ» و در آیه ۱۷۷ می‌فرماید: «...وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ... وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ» و در آیه ۲۷۸ می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» چنانکه روشن است، در این آیات نیز خداوند ایمان و تقوا را به گونه‌ای با هم همراه ساخته است تا بر نقش هر دو در اخلاق، تأکید کرده باشد.

نتیجه روشن و منطقی این مبحث آن است که در نظام اخلاقی قرآن، ایمان به تنهایی و بدون تقوا، در مرتبه عمل، تهی از ارزش اخلاقی خواهد بود، چنانکه خداوند در آیه ۱۰۳ سوره بقره، برای ایمان قوم یهود که تقوا را رعایت نکرده و در عمل، مرتکب محارم الهی شدند، ارزشی قائل نشد؛^۱ و چنانکه امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: «لَا يَنْفَعُ الْإِيمَانُ بغيرِ تَقْوَى» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۷۸۷). از سوی دیگر، نمایه‌هایی با محتوای مخالف ایمان و تقوا نیز در سوره بقره، با عناوین گوناگون به چشم می‌خورد. در قسمت ردائل، کدهایی همچون کفر، شرک و گمراهی وجود دارند که در نقطه مقابل ایمان بوده و بنیاد اخلاق اسلامی را تخریب می‌کند. همچنین کدهایی از قبیل دشمنی با خدا، منع ذکر خدا و استکبار، سرپیچی از حق، کتمان حق، تکذیب و فسق هم از مصادیق فجور و در نقطه مقابل تقوا هستند.

طبقاتهم أعني: لمرتبة من مراتب الإيمان حتى تكون مقاما من مقاماته نظير الإحسان والإحبات والخلوص، بل هي صفة مجامعة لجميع مراتب الإيمان إذا تلبس الإيمان بلباس التحقق، والدليل على ذلك أنه تعالى لا يخص بتوصيفه طائفة خاصة من طوائف المؤمنين على اختلاف طبقاتهم ودرجاتهم (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱، ص. ۴۳).

۱. قوله تعالى: وَ لَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا، إلخ (البقرة/ ۱۰۳) أي اتبعوا الإيمان و التقوى، بدل اتباع أساطير الشياطين، و الكفر بالسحر، و فيه دليل على أن الكفر بالسحر كفر في مرتبة العمل كترك الزكاة، لا كفر في مرتبة الاعتقاد، و لو كان السحر كفرا في الاعتقاد لقال تعالى: و لو أنهم آمنوا لمثوبة، إلخ، و اقتصر على الإيمان و لم يذكر التقوى فاليهود آمنوا و لكن لما لم يتقوا و لم يرعوا محارم الله، لم يعبأ بإيمانهم فكانوا كافرين (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱، ص. ۲۳۶).

در پایان این بخش تأکید می‌گردد: به دلیل آن که تقوا و ایمان و مقابلات آنها، بیشترین تکرار و کلیدی‌ترین اثرها را در اخلاق بندگی داشتند به تحلیل آنها در این مجال، اکتفا شد. البته کدهای دیگری نیز ناظر به اخلاق بندگی استخراج شدند ولی به دلیل اینکه کمتر در سوره بقره به آنها اشاره شده است، فقط به ذکر آنها بسنده می‌کنیم و مجال تحلیل تفصیلی آنها در این نوشتار نیست:

در بخش فضائل جوانحی کدهایی همچون تسلیم در برابر حق، تفکر، ذکر خدا، دعا کردن، توبه، صبر، استقامت در دین‌داری، توجه به عذاب الهی، اخلاص، ترس از خدا، آرامش الهی، یادآوری نعمات الهی، حب خداوند، خشوع، توکل، شرح صدر و موعظه وجود دارد.

در قسمت فضائل جوارحی، کدهایی همچون اقامه نماز، پرستش خداوند، تمسک به ریسمان الهی، وفای به عهد الهی، اعتکاف، طواف، تزکیه، اطاعت خدا در اخلاق جنسی، عمل صالح، تلاوت کتاب خدا، روزه داری، شکرگزاری، اقامه شاعر و نذر کردن وجود دارند.

در بخش رذائل جوانحی نیز به کدهایی همچون عهدشکنی کفار و تاریکی کفر، اشاره شده است. همچنین در بخش رذائل جوارحی، کدهایی مانند بدعت، ارتداد، افترا به خداوند، تمسخر آیات، بی‌احترامی به کتب الهی، و قسم نابجا وجود دارند. در ادامه برای نمونه، به جدول نموداری نرم افزار MAXQDA در ارتباط با «ارتداد» به عنوان یکی از کدهای موجود در زیرشاخه رذائل جوانحی، اشاره می‌شود:

Segment	کد آزاد	کد محوری	کد گزینشی	Beginning	Other codes assigned to segment
وَدَكَّيْبٍ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُّوكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفْرًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ (بقره/۱۰۹)	کفار، مشناق ارتداد مسلمانانند	ارتداد	رذائل جوانحی	۱۷۵	دشمنی مشرکین و کافران با مسلمانان حسد
وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ (بقره/۱۴۳)	برخی در امتحانات الهی مرتد می‌شوند	ارتداد	رذائل جوانحی	۲۳۷	پیروی از رهبر الهی
وَلَا يَزَالُونَ يَقَاتِلُوكُمْ حَتَّىٰ يَرْدُوكُمْ عَنْ بَيْتِكُمْ إِنْ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ قِمَتٌ لِمَا كَفَرَ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ (بقره/۲۱۷)	کفار، مشناق ارتداد مسلمانانند و ارتداد، موجب حبط اعمال است	ارتداد	رذائل جوانحی	۳۸۲	استقامت در راه جهاد استقامت بر دین داری

۲-۲. اخلاق فردی در سوره بقره

در سوره بقره حدود ۱۰۰ نمایه مرتبط با آموزه‌های اخلاق فردی، شناسایی و استخراج شد. مجموعه این نمایه‌ها به دو دسته فضائل و رذائل، و هر کدام به دو بخش جوانحی و جوارحی، قابل تقسیمند. از مجموع ۴۵ نمایه فضائل اخلاق فردی، ۲۹ نمایه به بخش جوانحی و ۱۶ نمایه به بخش جوارحی اختصاص یافته است. همچنین از مجموع ۵۵ نمایه رذائل اخلاق فردی، ۲۳ نمایه به بخش جوانحی و ۳۲ نمایه به بخش جوارحی اختصاص یافته است.

پرتکرارترین نمایه در بخش فضائل اخلاق فردی، به نوعی، به مسأله «خودآگاهی اخلاقی»^۱ و در بخش رذائل، به نقطه مقابل آن یعنی «ناخودآگاهی» اشاره دارد. در سوره بقره، چهارده نمایه، به مقوله معرفت نفس و خودآگاهی اخلاقی اختصاص یافته است.^۲ و این یعنی آن که در این سوره مبارکه، خداوند بارها و بارها در مباحث گوناگون اخلاقی، انسان را به درون خودش و چگونگی شناختی که از خود دارد ارجاع داده است. در بخش رذائل نیز سیزده بار نمایه «ظلم بر نفس» که به گونه‌ای، برخاسته از عدم خودآگاهی است تکرار شده است.^۳ گویا خداوند متعال می‌خواهد بگوید: انسانی که خود را آنگونه که باید، شناسد هر اشتباه اخلاقی را ممکن است مرتکب شود و در این رفتارهای خلاف اخلاق، به خود ظلم خواهد کرد.^۴ و به تعبیر ابن مسکویه، بدترین انسان‌ها کسی

۱. به طور کلی، «خودآگاهی» یک مبنای ضروری برای ورود به ساحت اخلاق و تربیت است، زیرا روشن است که تا شناخت دقیق و کاملی از انسان و جایگاه و حقیقت وجودی آن محقق نباشد تعلیم و تربیتی که رسالت هدایت و جهت‌دهی زندگی آدمی را بر عهده دارد به ثمر نخواهد نشست و غایتی که به سعادت و کمال انسان منتهی خواهد شد محقق نمی‌شود (رشیدی، ۱۴۰۳، ۱۷۲).

۲. برای مطالعه بیشتر درباره هم‌بستگی میان اصطلاح دینی «معرفت نفس» و محتوای «خودآگاهی» ر.ک مقاله «الگوی مفهومی خودآگاهی بر اساس منابع اسلامی» (جعفری و دیگران، ۱۴۰۰، ۱-۲۴).

۳. با توجه به ضیق مجال، تنها می‌توانیم برای نمونه، به برخی از آیات شاخص تر سوره بقره درباره مقوله «خودآگاهی و ناخودآگاهی» اشاره کنیم. خداوند در آیه ۱۳۰ سوره بقره میفرماید: «وَمَنْ يَرْعُبْ عَن مِّلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ» مطابق تفسیر مجمع البیان، تعبیر «سَفِهَ نَفْسَهُ» می‌تواند به معنای «جهالت و عدم‌شناسایی نسبت به نفس» و «نشناختن ارزش نفس» باشد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱/ص ۳۹۷). همچنین در آیه ۹ می‌فرماید: «يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ». روشن است که این که گنهکاران، ناخواسته و ناهمیده، خود را فریب می‌دهند به خاطر نداشتن شناخت و آگاهی درست از خود است. نیز خداوند در آیه ۹۰ از کافرانی که خود را به بدترین قیمت می‌فروشند انتقاد می‌کند: «بُسَسَمَا أَشْتَرُوا بِهِ أَنفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ» و این نیست مگر به خاطر آنکه این کافران، آگاهی صحیحی از واقعیت و ارزش خود ندارند.

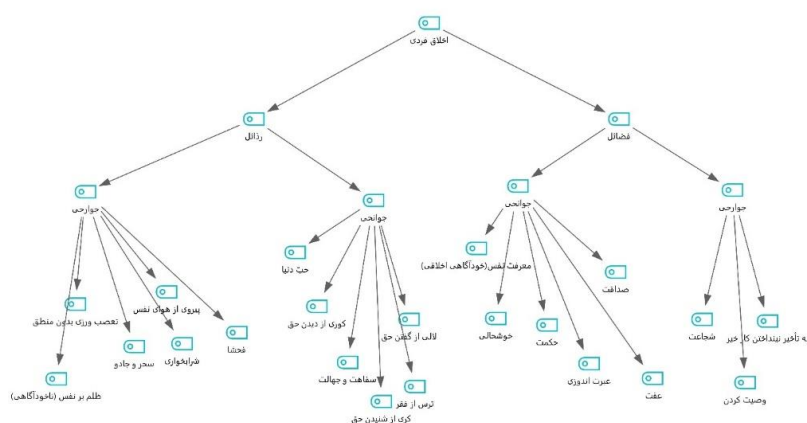
۴. در متون دینی، هر گناه و رفتار خلافی، نوعی ظلم بر خود به شمار می‌آید (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۳۱).

است که به خودش ظلم کند: «ان شرّ الناس من جَار علی نفسه، ثم علی اصدقائه و عشیرته، ثم علی کافة الناس و الحيوان» (ابن مسکویه، ۱۴۲۶، ص. ۲۱۹). و بلکه ظلم بر خود، مقدمه هر رفتار غیر اخلاقی و ظلم بر دیگران خواهد بود. «فإن الظالم لا یكون ظالماً لغيره حتی یظلم أولاً نفسه، فإنه فی أول ما یهم بالظلم فقد ظلم نفسه، فإذا الظالم أبداً مبتدیء بظلم نفسه» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۳، ص. ۳۵۷).

بر اساس این جمع‌بندی، سوره بقره بر عنصر خودآگاهی اسلامی^۱ به عنوان محور اخلاق، تأکید داشته و نشان می‌دهد اخلاق در این سوره یک فرایند پویا و مبتنی بر خودآگاهی است. تقویت خودآگاهی در بُعد درونی، فضائل جوانحی همچون معرفت نفس، حکمت، عفت، صداقت و... را و در بُعد بیرونی، فضائل جوارحی همچون شجاعت و مسئولیت اجتماعی را به دنبال دارد. در مقابل، ناخودآگاهی و به دنبال آن، ظلم بر خود، در بُعد درونی، ردائیل جوانحی همچون حب دنیا، و در بُعد بیرونی، ردائیل جوارحی مانند تعصب یا ظلم به دیگران را به دنبال دارد.^۲

جدول زیر، تصویری از خروجی نموداری نرم افزار MAXQDA در بخش اخلاق فردی است:

Hierarchical Code-Subcodes Model

۱. «خودآگاهی اسلامی» و «خودآگاهی ایمانی» و «خودآگاهی الهی» سه اصطلاحی است که شهید مطهری در آثار خود به کار برده است (مطهری، ۱۳۷۸، ج. ۳، ص. ۳۶۳؛ مطهری، ۱۴۰۲، ص. ۵۴؛ مطهری، ۱۴۰۲، ص. ۶۶). وی مسأله «خودآگاهی» که عمدتاً از سوی مجامع علمی غربی مطرح و رایج بود را بر پایه مبانی دینی و فلسفی اسلامی، بومی‌سازی کرد (ر.ک: جعفری و دیگران، ۱۴۰۰، ۱-۲۴).

۲. برای مطالعه بیشتر درباره جایگاه مؤثر خودآگاهی در اخلاق از دیدگاه قرآن ر.ک مقاله «خودآگاهی و کارکردهای تربیتی آن در بهبود روابط اجتماعی انسان در قرآن و حدیث» (سیفعلی و دیگران، ۱۳۹۷، ۱-۱۸).

۳-۲. اخلاق اجتماعی در سوره بقره

در بخش اخلاق اجتماعی در سوره بقره، مجموعه وظایف اخلاقی انسان در ارتباط با دیگران مورد بررسی قرار می‌گیرد. مجموعه نمایه‌های اخلاقی سوره بقره در این بخش را می‌توان به چهار زیرشاخه اصلی (یعنی اخلاق خانواده، اخلاق معاشرت، اخلاق سیاسی و اخلاق اقتصادی) تقسیم کرد. هر کدام از این زیرشاخه‌ها، با کمی تسامح، متکفل یکی از سرفصل‌های مهم در اخلاق کاربردی است. در ادامه، هر کدام از این موارد چهارگانه را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۳-۲-۱. اخلاق خانواده (تدبیر منزل) در سوره بقره

در نظام اخلاق اسلامی، خانواده به عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. قرآن کریم در سوره‌های مختلف به جنبه‌های گوناگون اخلاقی روابط خانوادگی پرداخته است. (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص. ۴۵). سوره بقره نیز به عنوان طولانی‌ترین سوره قرآن، حاوی برخی از مهم‌ترین دستورات اسلامی درباره نظام خانواده است.

می‌دانیم که فیلسوفان نیز برای نظام اخلاقی خانواده یک حساب ویژه باز کرده و برای آن، علم جداگانه‌ای با عنوان علم تدبیر منزل در نظر گرفته‌اند.

اهمیت یافتن بحث تدبیر منزل در یونان حاصل توجه ارسطو بدان است. ارسطو در فلسفه سیاست با تأکید بر این نکته که «هر شهری از خانواده‌ها فراهم می‌آید» جایگاه خاصی برای خانواده قائل شده است. او بخش اول کتاب سیاست را به بحث تدبیر منزل اختصاص داده و آن را مشتمل بر بحث درباره نسبت شوی و زن یا رابطه همسری، نسبت خواجه و بنده، نسبت پدر و فرزند، و فن به دست آوردن مال دانسته است (ارسطو، ۱۳۵۸، ص. ۷).

به هر روی، مجموعه نمایه‌های اخلاقی سوره بقره در باب نظام خانواده را می‌توان متناظر با الگویی که ارسطو و حکما در علم تدبیر منزل در پیش گرفته‌اند، به سه محور اصلی «رفتار با همسر»، «رفتار والدین با فرزندان» و «رفتار فرزندان با والدین» تقسیم کرد.^۱ این موارد در قالب حدود پنجاه نمایه اخلاقی مستخرج از این سوره، دسته‌بندی شده‌اند.

۱. سرفصل «رفتار فرزندان با والدین» را نخستین بار حکیم طوسی، با تأثر از اخلاق قرآنی، به علم تدبیر منزل افزود. وی برای افزودن این فصل به علم تدبیر منزل به آموزه قرآنی «...بِأَلْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» که چندین بار در قرآن کریم تکرار شده و از جمله در آیه ۸۳ سوره بقره، مورد تأکید قرار گرفته، استناد جسته است (پورجوادی، ۱۳۹۳، ص. ۷۴۰؛ نصیرالدین طوسی، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۹۷).

در بخش رفتار با همسر، نمایه‌هایی در مورد ازدواج مؤمنانه، حُسن معاشرت به معروف، رابطه تکمیلی زن و شوهر، رعایت حقوق زن، مشورت زن و شوهر، آداب زناشویی، وظیفه مرد در مراقبت از مادر، حق مدیریت مرد در خانواده، و اخلاق طلاق به چشم می‌خورد.

در بخش رفتار با فرزندان نیز به کدهایی در مورد وظیفه پدر نسبت به فرزند، وظیفه مادر نسبت به فرزند، اخلاق شیردهی، اهتمام به تربیت دینی فرزندان، دغدغه دین‌داری فرزندان، و دعا و خیرخواهی برای نسل‌های آینده، اشاره شده است.

همچنین در بخش رفتار فرزندان با والدین نمایه‌هایی در مورد نیکی به والدین و همچنین اولویت دادن به والدین در هنگام وصیت - که یکی از نمونه‌های نیکی به آنها است - استخراج شده است.

۲-۳-۱. رفتار اخلاقی با همسر

در بخش رفتار اخلاق با همسر، نزدیک به ۴۰ نمایه از سوره بقره استخراج شده است. در مهم‌ترین این نمایه‌ها خداوند به مطالبی همچون ضرورت معاشرت به معروف، برخی حقوق زن و شوهر بر یکدیگر، آداب زناشویی و اخلاق طلاق، اشاره کرده و در این میان، «معاشرت به معروف» یک کلیدواژه پربسامد است. در باب چگونگی روابط میان زن و شوهر، واژه «معروف» در بخشی از آیات سوره بقره (از آیه ۲۲۸ تا ۲۴۱) ۱۲ بار تکرار شده تا هشدار به مردان و زنان باشد که در زندگی مشترک، هرگز از حق خود، سوء استفاده نکنند بلکه با احترام به حقوق متقابل یکدیگر، در تحکیم پیوند زناشویی و جلب رضای الهی بکوشند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۲، ص. ۱۵۷). علامه طباطبایی در المیزان، محتوای واژه «معروف» در این آیات را شامل تمام رفتارهای پسندیده عرفی و شرعی، در قبال همسر می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۲۳۲).

در جدول زیر، نمونه‌ای از خروجی نرم افزار MAXQDA در کدها و داده‌های این بخش، قابل مشاهده است.^۱

۱. برای نمونه، فقط چند جدول از خروجی نرم افزار MAXQDA را در این قسمت در بخش اخلاق خانواده قرار دادیم، زیرا ارائه خروجی نرم افزار در همه بخش‌ها در این مجال نمی‌گنجد.

Segment	کد آزاد	کد محوری	کد گزینشی	Beginning	Other codes assigned to segment
و لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ (بقره/۲۲۸)	حقوق متقابل، به شایستگی و بنحو معروف باید رعایت شود	معاشرت به معروف	رفتار اخلاقی با همسر	۴۰۷	مراعات حال زنان هنگام طلاق رعایت حقوق متقابل زوجین
و لِلْمُطَلَّقاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ (بقره/۲۴۱)	هدیه شایسته دادن به مطلقه	معاشرت به معروف	رفتار اخلاقی با همسر	۴۴۶	مراعات حال زنان هنگام طلاق
الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِيسَافٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ (بقره/۲۲۹)	پس از طلاق هم در صورت رجوع، زندگی با زن باید به شایستگی ادامه یابد	معاشرت به معروف	رفتار اخلاقی با همسر	۴۰۹	مراعات حال زنان هنگام طلاق احسان کردن
وَ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلِّغْنَ أَجْلَهُنَّ فَلَا تَعْضَلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ (بقره/۲۳۲)	زندگی باید بر اساس رضایت طرفینی به نحو شایسته و معروف باشد	معاشرت به معروف	رفتار اخلاقی با همسر	۴۲۰	-

۲-۱-۳. رفتار اخلاقی با فرزندان

برخی آیات در سوره بقره به وظایف اخلاقی والدین نسبت به فرزندان و اهمیت تربیت دینی و اخلاقی آنها اشاره دارد. در این موضوع خاص، تعداد ۶ نمایه اخلاقی از سوره بقره استخراج شد. این نمایه‌ها بر وظیفه حمایتی پدر و مادر نسبت به فرزند و اهتمام به تربیت دینی آنها و دعا و خیرخواهی برای آنها دلالت دارد.

در جدول زیر، بخشی از خروجی نرم افزار MAXQDA در ارتباط با کد دعا و خیرخواهی برای فرزندان، قابل مشاهده است.^۱

۱. در این بخش از مقاله و در سایر بخش‌ها، به دلیل ضیق مجال و محدودیت حجم مقاله، از تحلیل تفصیلی نمایه‌ها معذوریم،

Segment	کد آزاد	کد محوری	کد گزینشی	Beginning	Other codes assigned to segment
قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنْتَهِ عَهْدِي الظَّالِمِينَ (بقره/۱۲۴)	ابراهیم ﷺ فضیلت امامت را برای فرزندان هم درخواست کرد.	دعا و خیرخواهی برای نسل	رفتار اخلاقی با فرزندان	۲۰۳	ویژگی‌های رهبر جامعه ظلم بر نفس
رَبِّنَا وَ اجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ (بقره/۱۲۸)	ابراهیم ﷺ خیرخواه و دعاگوی نسل و فرزندان خود بود.	دعا و خیرخواهی برای نسل	رفتار اخلاقی با فرزندان	۲۱۰	تسلیم حق بودن دعا کردن

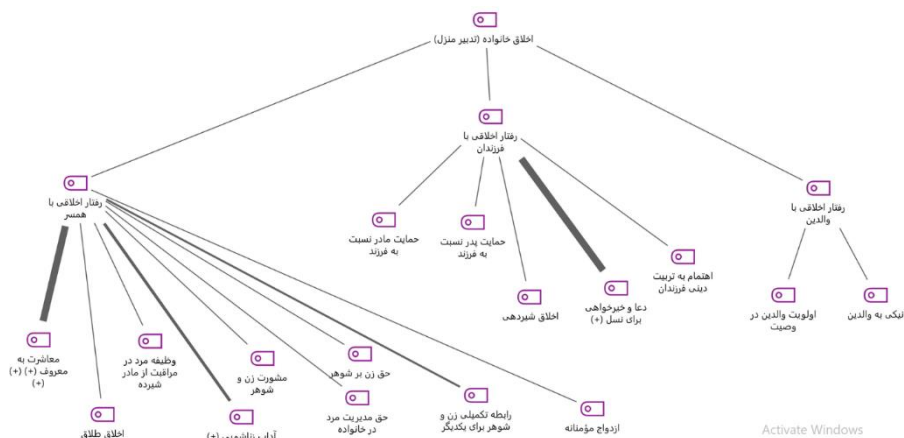
۳-۱-۳-۲. رفتار اخلاقی فرزندان با والدین

در سوره بقره تنها دو آیه هست که به وظیفه فرزندان نسبت به پدر و مادر اشاره دارد. خداوند در آیه ۸۳ سوره بقره بر وظیفه احسان به والدین تأکید داشته و در آیه ۱۸۰ بر مطلوبیت در نظر گرفتن حق شایسته‌ای برای والدین در هنگام وصیت کردن نسبت به اموال، اشاره دارد. در جدول زیر، خروجی نرم افزار MAXQDA در داده‌های این بخش (رفتار اخلاقی فرزندان با والدین) قابل مشاهده است.

Segment	کد آزاد	کد محوری	کد گزینشی	Beginning	Other codes assigned to segment
وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ (بقره/۸۳)	یکی از مفاد میثاق بنی اسرائیل، نیکی به والدین بوده است	نیکی به والدین	رفتار اخلاقی فرزندان با والدین	۱۲۴	احسان کردن صله رحم یتیم نوازی صدقه دادن
كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَ الْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ (بقره/۱۸۰)	مطلوبیت در نظر گرفتن حق شایسته‌ای برای والدین در هنگام وصیت کردن نسبت به اموال	اولویت والدین در وصیت	رفتار اخلاقی فرزندان با والدین	۳۰۵	وجوب وصیت هنگام مرگ وصیت متعارف و عادلانه صله رحم

هر چند در مواردی، به عنوان نمونه، تحلیل‌هایی صورت گرفت. به هر روی، تحلیل عمیق هر کدام از آموزه‌ها و نمایه‌های این سوره، مجال جداگانه خود را می‌طلبد و پژوهش حاضر، بیش از این گنجایش ندارد.

نمودار زیر، خروجی نرم افزار MAXQDA بوده و دورنمایی از آموزه‌های اخلاقی سوره بقره در باب اخلاق خانواده را ترسیم می‌کند:

۴-۳-۲. اخلاق معاشرت

اخلاق معاشرت از مهم‌ترین موضوعات اخلاقی مورد توجه قرآن کریم است و در سوره بقره حدود ۷۰ نمایه مرتبط با بخش‌های گوناگون اخلاق معاشرت، شناسایی و استخراج شد. مجموعه این نمایه‌ها به دو دسته فضائل و رذائل، قابل تقسیم هستند. در ادامه، برای نمونه، یک نمایه پربسامد از هر کدام از فضائل و رذائل اخلاق معاشرت در سوره بقره را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهیم.

۱-۴-۳-۲. فضائل اخلاقی معاشرت

در سوره بقره کدهای اخلاقی شناسایی شده در ذیل فضائل اخلاقی معاشرت عبارتند از: «نیکي به دیگران» (با مجموع ۲۶ کد)، «اخلاق گفتگو» (با مجموع ۱۱ کد)، «امر به معروف و نهی از منکر»، «وفای به عهد»، «تعلیم کتاب» (هر کدام، ۲ کد) و «امانت‌داری» (با یک کد).

نیکي به دیگران و خوش رفتاری با آنها پرتکرارترین نمایه اخلاقی در سوره بقره، در ارتباط با معاشرت با دیگران است. از مجموع این ۲۶ کد آن، تعداد ۱۳ کد به موضوع «احسان به دیگران» اختصاص داشته و ۵ کد به «صله رحم» و چهار کد به «یتیم‌نوازی» و ۴ کد به «بخشش دیگران» اختصاص یافته است.

در اینجا برای نمونه، کد اخلاقی «بخشش دیگران» را که در چهار فقره از آیات سوره بقره به چشم می‌خورد تحلیل می‌کنیم.

۱. خداوند در آیه «فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ» (بقره/ ۱۰۹) مسلمانان را در قبال اهل کتاب امر می‌کند به رفتار همراه با عفو و گذشت. البته باید توجه داشت که حکم عفو و گذشت در این آیه، به شکل محدود بیان شده است، محدود به زمانی که فرمان الهی دائر به جهاد نیامده باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۱، ص. ۳۹۹).

۲. خداوند در آیه «فَمَنْ عَفَىٰ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره/ ۱۷۸) در مواردی که قتلی صورت گرفته باشد، پس از تأکید بر حق قصاص، ولی دم را به گونه‌ای تلویحی، سفارش به بخشش قاتل و رفتار مهربانانه با او می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۴۳۲).

۳. خداوند در آیه «وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَ قَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يُعْفُونَ أَوْ يُعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ النِّكَاحِ وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (بقره/ ۲۳۷) می‌فرماید: در صورت طلاق پیش از دخول، نصف مهریه باید به زن پرداخت شود ولی با این حال، گذشت کردن و بخشش تمام مهریه، به پرهیزکاری نزدیکتر است. خداوند در ادامه با تعبیر «و گذشت و نیکوکاری را در میان خود فراموش نکنید» سفارش به رفتار فضیلت‌مندانه و مهربانانه را مورد تأکید قرار می‌دهد.

سفارش خداوند در این آیه آن است که انسان در مواجهه با دیگران، با عبور از محاسبات مادی - که مال را در برابر مال، و منفعت را در مقابل منفعت قرار می‌دهد - از حق خویش، به خاطر تقرب به خدا و به خاطر ارتقای روحانی خود، بگذرد. خداوند در این آیه، بخشش و گذشت را به تمرینی تربیتی بدل کرده است تا انسان با عبور از نفس و نفسانیات خود، راهی به سوی تقوا و خشنودی الهی بیابد. بر این پایه، خداوند عنصر انسانی بخشش و تقوا را بهترین تعیین‌کننده روابط در حقوق متقابل می‌داند (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج. ۴، ص. ۳۵۳-۳۵۳).

۴. خداوند در آیه «قَوْلُ مَعْرُوفٍ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أذىٌ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ» (بقره/ ۲۶۳) ما را در مواجهه با فقرا، به رفتار مهربانانه و همراه با بخشش سفارش کرده است.

۲-۳-۴-۲. رذائل اخلاقی معاشرت

در سوره بقره کدهای اخلاقی شناسایی شده در ذیل رذائل اخلاقی معاشرت عبارتند از: «تفرقه و اختلاف» (با مجموع ۷ کد)، «مسخره کردن دیگران» (با ۵ کد)، «همکاری و تعاون در کار

خلاف» و «تکبر»، (هر کدام با ۳ کد)، «تقلید کورکورانه» (با ۲ کد)، «حسد»، «انظلام»، «مُت گذاشتن» و «قماربازی» (هر کدام با ۱ کد).

در اینجا برای نمونه، کد اخلاقی «مسخره کردن دیگران» را که در پنج فقره از آیات سوره بقره به چشم می خورد تحلیل می کنیم.

۱- خداوند در آیه «وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَ لَكِن لَّا يَعْلَمُونَ» (بقره/ ۱۱۳) با اشاره به روحیه خود برترینی منافقان، نشان می دهد که چگونه تحقیر و تمسخر مؤمنان، از شگردهای ناپسند و شیوه های رفتاری منافقان است (قرائتی، ۱۳۸۸، ج. ۱، ص. ۶۱).

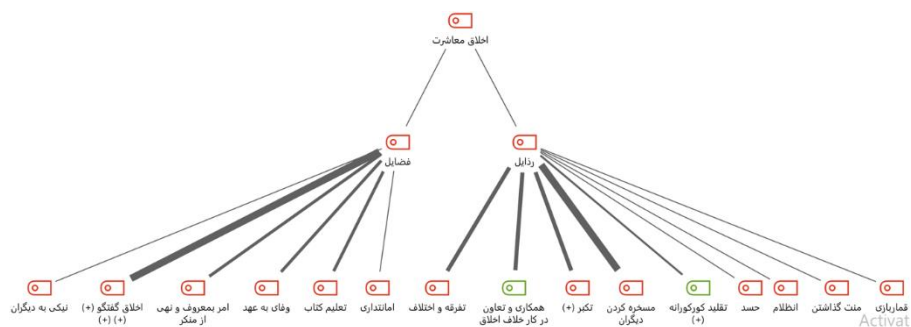
۲- خداوند در آیه «وَ إِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَ إِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شِيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُن» (بقره/ ۱۱۴) به رفتار زشت منافقان در به مسخره گرفتن مؤمنان اشاره داشته و در آیه «اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ يَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ» (بقره/ ۱۱۵) به شدت از این رفتار زشت، انتقاد می کند.

۳- خداوند در آیه «زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ يَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ الَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (بقره/ ۲۱۲) می فرماید: زندگی دنیا برای کافران زینت داده شده است تا جایی که از باده غرور، سر مست شده و افراد با ایمان را که احیانا دستشان تهی است به باد مسخره می گیرند؛ این در حالی است که مؤمنان، در قیامت برتر از آنها خواهند بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۲، ص. ۹۱-۹۲).

۴- خداوند در آیه «وَ لَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا» ما از به مسخره گرفتن آیات و احکام شریعت و دستورات الهی، نهی کرده است، زیرا هر کدام از دستورات الهی با در نظر گرفتن مصالح و مفاسد عمومی انسان ها از سوی خداوند حکیم، تشریح شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۲۳۷).

۵- در قصه گاو بنی اسرائیل، پس از امر موسی ﷺ به ذبح یک گاو، مردم با گفتن «أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا» (بقره/ ۶۷) او را به مسخره کردن و جهالت و پرداختن به کار لغو و بیهوده متهم کردند و حضرت موسی با گفتن «أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ» (بقره/ ۶۷) خود را از این اتهام بی اساس، مبرا کرد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۲۰۰).

نمودار زیر، خروجی نرم افزار MAXQDA بوده و دورنمایی از آموزه‌های اخلاقی سوره بقره در باب اخلاق معاشرت را ترسیم می‌کند:

۳-۳-۴ اخلاق سیاست

اخلاق سیاست نیز از مهم‌ترین موضوعات اخلاقی مورد توجه قرآن کریم است و در سوره بقره حدود ۱۳۰ نمایه مرتبط با بخش‌های گوناگون اخلاق سیاست، شناسایی و استخراج شد.

باید توجه داشت که هر کدام از نمایه‌های مطرح در این بخش، از آن جهت که دارای بار سیاسی - تمدنی بوده و در شکل‌گیری مدینه فاضله، تأثیرگذار است، ذیل بخش اخلاق سیاست قرار گرفته است و البته بسیاری از این نمایه‌ها، از جهاتی دیگر، در سایر بخش‌ها مثل اخلاق معاشرت هم قابل طرح و بررسی هستند.

به هر روی، مجموعه نمایه‌های بخش اخلاق سیاست به دو دسته کلی قابل تقسیمند: «تأثیرات اخلاقی - سیاسی دوستی و دشمنی» (با مجموع ۳۹ کد)، «تأثیرات اخلاقی - سیاسی عدل و ظلم» (با مجموع ۸۹ کد).

چنانکه در ادامه روشن خواهد شد، دخالت دادن دوستی و دشمنی و همچنین عدالت و ظلم در ملاک تقسیم‌بندی کدهای اخلاق سیاست، به خاطر در نظر گرفتن مطلب مهمی است که حکما در علم سیاست مُدُن بر آن تأکید کرده‌اند.

۴-۳-۳-۱ تأثیرات اخلاقی - سیاسی دوستی و دشمنی

حکما بر این باورند که رشته محبت میان مردم در مدینه فاضله، با ارزش‌ترین عنصری است که می‌تواند عامل وحدت بخش میان آحاد جامعه باشد. محبت، آحاد مردم را به هم آنچنان نزدیک می‌کند که دیگر بساط هر گونه اختلاف و دعوا و درگیری میان آنها از اساس برچیده می‌شود، چرا که

در این فرض، هر کس، دیگری را دوست می‌دارد و در نتیجه، هر چه را برای خود می‌پسندد برای سایر افراد جامعه نیز می‌پسندد. در این مدینه فاضله، همه خیرات و خوبی‌ها شکوفا می‌شود و هیچ امر مطلوبی برای چنین جامعه و مردمی، ناممکن نخواهد بود. محبت این چنینی، شریف‌ترین کمال غایی برای اهل مدینه فاضله است و بالاترین خوشبختی‌ها را برای اهل خود به ارمغان می‌آورد (ابن مسکویه، ۱۴۲۶، ص. ۲۱۹-۲۲۰). بر این پایه، دوستی و دشمنی، و مؤلفه‌های مرتبط با آن می‌تواند یک ملاک تأثیرگذار و یک سرشاخه مهم در تحلیل کدهای بخش اخلاق سیاست باشد. خود شاخه «تأثیرات اخلاقی - سیاسی دوستی و دشمنی» به دو بخش دوستی و دشمنی تقسیم می‌شود.

ذیل بخش دوستی، نمایه «مهربانی کردن با دیگران» (با ۳ کد) قرار دارد. و البته بیشتر کدهای ذیل نمایه «نیکی به دیگران» (با مجموع ۲۶ کد) که ذیل اخلاق معاشرت هست نیز با این قسمت (از آن جهت که دارای بار سیاسی - تمدنی باشند) در ارتباط است.

ذیل بخش دشمنی، نمایه «جهاد» (با مجموع ۱۸ کد)، «دشمنی با دیگران»، «دوستی و دشمنی با طواغیت»، «تفرقه و اختلاف میان انسان‌ها» (هر کدام با ۴ کد)، «دشمنی مشرکین و کافران با مسلمانان» (با ۳ کد)، «بهبانه ندادن به دشمن» (با ۲ کد) و «عدم اطاعت از دشمنان» (با ۱ کد) قرار دارد.

۴-۳-۲ تأثیرات اخلاقی - سیاسی عدل و ظلم

اگر محبت، آنگونه که توضیح داده شد در جامعه، جریان نداشت، نوبت به عنصر عدالت می‌رسد و باید بر اساس قانون عدالت، روابط گوناگون میان مردم جامعه را سامان‌دهی کرد. بنابراین اگر چه در

۱. البته خود همین هجده کد نیز در نرم افزار، قابل تحلیل و دسته‌بندی هستند. مثلاً از این تعداد، شش کد، دلالت مطلق بر مطلوبیت جهاد در راه خدا دارد و چهار کد از آنها دعوت به استقامت در جهاد می‌کند و دو کد بر ضرورت رعایت عدالت در جنگ‌ها تأکید داشته و سایر کدها درباره «فضیلت شهادت در راه خدا»، «حکمت جهاد»، «نترسیدن از دشمن»، «ترحم بر دشمن»، «دوست‌نداشتن جهاد» و «حرمت جنگ در حرم امن الهی» هستند. برای نمونه، چهار آیه‌ای که از آنها چهار کد «دعوت به استقامت در جهاد» به دست آمد عبارتند از: «لَا يَزَالُونَ يَقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَضَاعُوا وَ مَنْ يَزِدْكُمْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسُمْتُ وَ هُوَ كَايُ قَوْلِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ» (بقره/ ۲۱۷)، «... فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلاً مِنْهُمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ» (بقره/ ۲۴۶)، «... فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلاً مِنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَ جُنُودِهِ» (بقره/ ۲۴۹)، «وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَ جُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَ ثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَ انصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ» (بقره/ ۲۵۰).

سامان‌دهی روابط مردم در جامعه، محبت بر عدالت، برتری و اولویت دارد^۱ ولی باید در نظر داشت که در صورت نبود رشته محبت، اگر عدالت هم در جامعه جریان نیابد این جامعه روبه خرابی و زوال خواهد داشت، چنانکه حکما گفته‌اند: «بالعدل المدنی عُمِرَتِ المَدُن، و بالجور المدنی خَرَبَتِ المَدُن» (ابن مسکویه، ۱۴۲۶، ص. ۲۰۳؛ شهرزوری، ۱۳۸۳، ج. ۱، ص. ۵۳۱؛ نصیرالدین طوسی، ۱۴۱۳، ص. ۹۹) و در همین راستا ارسطو می‌گوید: «لیست العدالة جزءاً من الفضیلة، بل هی الفضیلة کلها؛ و لا الجور الذی هو ضدها جزءاً من الرذیلة [بل] کلها.» (ابن مسکویه، ۱۴۲۶، ص. ۲۰۴؛ نصیرالدین طوسی، ۱۴۱۳، ص. ۱۰۰).

بر این پایه، عدل و ظلم، و مؤلفه‌های مرتبط با آن می‌تواند یک ملاک تأثیرگذار و یک سرشاخه مهم در تحلیل کدهای بخش اخلاق سیاست باشد. خود شاخه «تأثیرات اخلاقی - سیاسی عدل و ظلم در اجتماع» نیز به دو بخش عدالت و ظلم تقسیم می‌شود.

ذیل بخش عدالت، نمایه «اخلاق زمامداران سیاسی» (با ۹ کد)، «اصلاح جامعه» (با ۵ کد)، «رعایت عدالت در جنگ» «عدالت در اجرای قصاص»، «امر به معروف و نهی از منکر» (هر کدام با ۲ کد)، «داروی بر اساس حق»، «عدالت در روابط اقتصادی» و «قصاص، ضامن حیات جامعه» (هر کدام با ۱ کد) قرار دارد.

ذیل بخش ظلم، نمایه «تأثیرات اخلاقی - سیاسی انحرافات دینی^۲» (با ۳۵ کد)، «قتل» (با ۱۰ کد)، «ستمکاری»، «افساد فی الارض»، (هر کدام با ۷ کد)، «طغیان»، «فتنه‌انگیزی» (هر کدام با ۳ کد) و «تخریب کشاورزی» (با ۱ کد) قرار می‌گیرد.

۱. حکیم طوسی در این باره می‌نویسد: «جماعتی از حکماء گفته‌اند که: قوام موجودات و نظام کاینات، بمحبت است و اضطراب مردم به اقتنای فضیلت عدالت از جهت فوات شرف محبت؛ چه، اگر اهل معاملات، بمحبت یکدیگر موسوم باشند، انصاف یکدیگر بدهند؛ و خلاف مرتفع شود و نظام، حاصل آید.» (نصیرالدین طوسی، ۱۴۱۳، ص. ۱۱۳ و ۲۱۶).

۲. ذیل نمایه «تأثیرات اخلاقی - سیاسی انحرافات دینی» کدهایی همچون «کفر»، «نفاق»، «ارتداد»، «بدعت‌گذاری»، «تحریف دین» و «گمراه کردن دیگران» قرار می‌گیرد. همانطور که قبلاً هم اشاره شد، این کدها و نمایه‌ها از آن جهت که دارای بار سیاسی هستند در این بخش قرار گرفته‌اند. و اندراج اقسام انحرافات دینی در ذیل نمایه «ظلم» از آن جهت است که همانطور که ارسطو هم تأکید دارد، بزرگ‌ترین ظالم و به تعبیری، «الجائر الاعظم» کسی است که از پیروی از شریعت، سرپیچی می‌کند (ابن مسکویه، ۱۴۲۶، ص. ۲۰۴؛ امین، ۱۳۶۹، ص. ۲۱۶)؛ هر چند که گویا این دسته از مظالم را باید از مصادیق پنهانی ظلم به شمار آورد (ابن مسکویه، ۱۴۲۶، ص. ۲۰۴).

کدها		مستندات سوره بقره
فضائل اخلاق اقتصادی	عدالت در روابط اقتصادی (۳ کد)	«وَلَا يَخْسِرُ مَعَهُ شَيْئًا» (۲۰ مورد دیگر)
	امنیت اقتصادی	«إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ»
رذائل اخلاق اقتصادی	رباخواری (۳ کد)	«أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الزُّبْنَ» (۲۰ مورد دیگر)
	مال مردم خوری (۲ کد)	«لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْأَبْطَالِ» (۱۰ مورد دیگر)
	اکل مال به باطل	«لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْأَبْطَالِ»
	رشوه‌خواری	«وَتَذَلُّوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِيَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْأَثَمِ»
	تکذبی‌گری	«لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا»

محدودیت‌های پژوهش

این قلم به محدودیت‌های پژوهش پیش‌رو، آگاه است. به هر حال، محدودیت قلمرو این پژوهش به فقط يك سوره از سور قرآن کریم، یعنی سوره بقره، موجب می‌شود تا ما بسیاری از کدهای اخلاقی مهم و تأثیرگذار که در سایر سور قرآن کریم است را نینیم. بنابراین با صرف استخراج کدهای اخلاقی سوره بقره نمی‌توانیم نظام جامع اخلاقی قرآن را به دست آوریم، زیرا روشن است که قرآن، فقط به سوره بقره محدود نمی‌شود.

محدودیت دیگری که پژوهش حاضر با آن مواجه است، محدودیت‌های احتمالی روش داده‌بنیاد است؛ محدودیت‌هایی همچون: «سوگیری پژوهشگر و تأثیرپذیری از حساسیت نظری محقق»، «حساسیت و ظرافت فهم متن مقدس قرآن» (که متن داده‌های این پژوهش است) و «وابستگی به دیدگاه‌های پیچیده تفسیری». برای به حداقل رساندن این محدودیت تلاش شد تا تمامی مراحل تحقیق، با همکاری و مشاوره جمعی متخصصان انجام گرفته و در واقع کدها، تحلیل‌ها و سایر بخش‌های پژوهش، به صورت گروهی - مجموعی، طی چندین مرحله، بازنگری و اصلاح شود. باید توجه داشت که اذعان به محدودیت‌های فوق، اهمیت پژوهش پیش‌رو را نفی نمی‌کند زیرا:

۱. این پژوهش به عنوان یک گام اولیه، به درک عمیق‌تر از نظام اخلاقی قرآن کمک می‌کند و می‌تواند شروعی و راهنمایی برای پژوهش‌های گسترده‌تر در آینده باشد.

۲. در پژوهش‌های کیفی، نمونه‌گیری هدفمند و مطالعه موردی عمیق، بر حجم نمونه بزرگ اما سطحی، اولویت دارد. در پژوهش‌های کیفی، انتخاب مواردی که به صورت عمیق و متمرکز بررسی می‌شوند، می‌تواند بینش‌هایی فراهم کند که از بررسی‌های گسترده اما سطحی، این کار بر نمی‌آید.

۳. سوره بقره طولانی‌ترین سوره قرآن بوده و ضمن برخورداری از حدود ده درصد از مجموع متن قرآن، حاوی مفاهیم اصلی و کلیدی بسیاری از آموزه‌های اخلاقی قرآن است. بنابراین تحلیل این سوره می‌تواند به نوعی نماینده‌ای از مفاهیم اصلی قرآن باشد.

۴. پیامبر اکرم سوره بقره را مهم‌ترین سوره قرآن برشمرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۱، ص. ۱۱۱) و نام‌های فاخری همچون «سید القرآن»، «ذروة القرآن» (یعنی قله قرآن) و «فسطاط القرآن» از سوی معصومان به سوره بقره اختصاص یافته است (محبی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۱۷۶) پس سوره بقره، می‌تواند به عنوان مُشتی نمونه خروار، دورنمایی از نظام اخلاقی قرآن را تا حدی بنمایاند.

نتیجه‌گیری

پس از فرایند کدگذاری سوره بقره مشخص شد که حدود هفتصد و شصت کد اخلاقی از این سوره، قابل برداشت است. این کدها می‌تواند مبنایی برای ترسیم الگوی نظام اخلاقی مطرح در سوره بقره، در سه دسته اصلی اخلاق بندگی، اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی باشد.

با توجه به داده‌های سوره بقره، مشخص شد که در ساحت اخلاق بندگی و به تبع آن، در سایر ساحت‌های اخلاقی، دو عنصر ایمان و تقوا، مهم‌ترین جایگاه را دارا هستند. در ساحت اخلاق فردی نیز اهمیت خودآگاهی اخلاقی، بیش از سایر نمایه‌ها، خودنمایی می‌کند. همچنین در بخش‌های اخلاق خانواده، اخلاق معاشرت، اخلاق سیاست و اخلاق اقتصادی نیز برخی از مهم‌ترین آموزه‌های اخلاقی، به چشم می‌خورد.

بررسی دقیق همه مضامین اخلاقی سوره بقره و توجه به همه جزئیات - در حد توان - در فرایند کدگذاری، موجب بالارفتن دقت و اعتبار و استناد این پژوهش داده‌بنیاد است. چه بسا کدهایی که در نگاه نخست، چندان به چشم محققان نیاید ولی وقتی که در کنار چندین کد دیگر هم‌افق با خودش قرار بگیرد، میزان اهمیتش و همچنین وجه اهمیتش، روشن‌تر می‌شود و چه بسا نگاه مجموعی به کدهای قریب‌الافق، برخی زوایای پنهان را برای پژوهشگران روشن نماید.

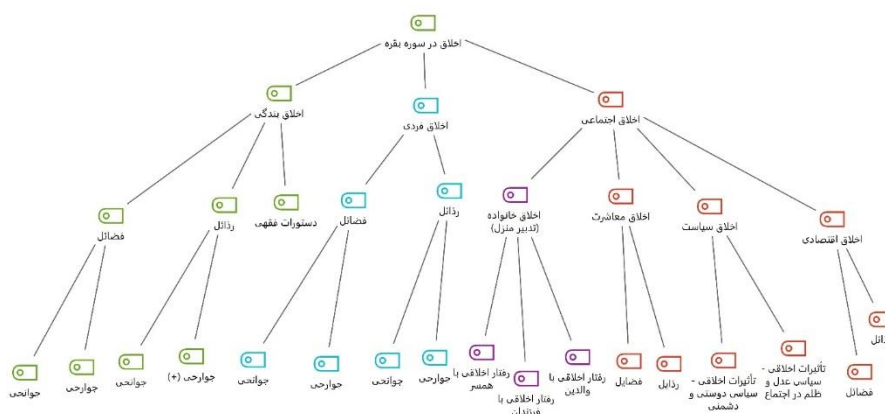
از سوی دیگر، نظام اخلاقی برآمده از داده‌های سوره بقره، تا حد زیادی می‌تواند نمایشگر خطوط اصلی نظام اخلاقی قرآن کریم باشد. محتوای اخلاقی سوره بقره در همه ابعاد مهم اخلاق بندگی، اخلاق فردی و اجتماعی، تعدادی از اصلی‌ترین آموزه‌ها را مورد تأکید داشته است.

ادامه و تکمیل این پژوهش و گسترش آن به تمام قرآن می‌تواند جامع‌ترین الگو از مجموعه نظام اخلاق اسلامی را مستند به تک تک کدهای اخلاقی قرآن در جای جای سوره و آیات قرآن کریم به ما ارائه دهد. به دیگر سخن، تداوم این روش پژوهشی و تعمیم آن به سایر سوره‌ها، در نهایت می‌تواند به تدوین «نقشه جامع اخلاق قرآنی» بینجامد که هم در حوزه نظر، منبعی بی‌بدیل برای محققان حوزه اخلاق اسلامی خواهد بود؛ و هم در حوزه عمل، چراغی برای راهبردهای تربیتی، برنامه‌های فرهنگی و سیاست‌گذاری‌های کلان در ساحت‌های گوناگون اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... در جامعه اسلامی فراهم خواهد آورد.

همچنین در صورت کدگذاری همه سوره قرآن کریم در نرم افزار مکس کیودا و امثال آن، می‌توان سیاق اخلاقی هر کدام از سوره قرآن را به طور جداگانه مورد تحلیل و بررسی قرار داد. افزون بر آن که امکان مقایسه میزان توجه هر کدام از سوره قرآن به اخلاقیات (و توجه هر سوره به هر شاخه از سرفصل‌های اخلاق) و همچنین امکان مقایسه سیاق اخلاقی سوره قرآنی با یکدیگر فراهم می‌آید.

دورنمایی کلی از خروجی نمودار درختی نظام اخلاقی مستخرج از سوره بقره، با استفاده از نرم افزار MAXQDA به شکل زیر است:

Code Theory Model

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله. قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۳. ابن مسکویه، احمد بن محمد (۱۴۲۶ق). تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق. بی جا: طلیعة النور.
۴. ارسطو (۱۳۵۸ش). سیاست. ترجمه: حمید عنایت. تهران: انتشارات شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
۵. اشتراوس، آنسلم و جولیت کریبن (۱۳۹۸ش). مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای. ترجمه: ابراهیم افشار. تهران: نشر نی.
۶. امین، نصرت بیگم (۱۳۶۹ش). اخلاق و راه سعادت (ترجمه تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق). تهران: فیض کاشانی.
۷. ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۶۰ش). ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن. ترجمه: فریدون بدره‌ای. تهران: قلم.
۸. پورجوادی، رضا (۱۳۹۳ش). مدخل تدبیر منزل. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
۹. تحریری، محمدباقر (۱۳۹۶ش). اخلاق بندگی. قم: هاجر.
۱۰. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دار الکتب الإسلامی، چاپ دوم.
۱۱. جانی پور، محمد (۱۳۹۱ ه.ش). ساختار نظام‌مند مفاهیم اخلاقی در قرآن کریم. نشریه علمی پژوهشی اخلاق و حیانی، دوره ۲، شماره ۲، ص ۲۹-۶۲.
۱۲. جعفری، نرگس؛ سلحشوری، احمد؛ فیاض، ایراندخت؛ عسگری، محمد (۱۴۰۰ ه.ش). تدوین الگوی مفهومی خودآگاهی مبتنی بر اندیشه‌های شهید مطهری. نشریه علمی - پژوهشی فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، دوره ۱۲، شماره ۴۸، ص ۱-۲۴.

۱۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵ش). زن در آئینه جلال و جمال. قم: اسراء.
۱۴. حسینی سرشت، محمد صادق و اشرفی، امیر (۱۳۸۸ ه.ش). تقوا؛ سرآمد اخلاق، درآمدی بر شناخت مفاهیم اخلاقی از دیدگاه قرآن و سنت. فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات اخلاق کاربردی، دوره ۵، شماره ۱۵، ص ۳۵-۸۵.
۱۵. دراز، محمد عبد الله (۱۳۸۷ش). آیین اخلاق در قرآن. ترجمه: محمدرضا عطایی. مشهد: آستان قدس رضوی (شرکت به نشر).
۱۶. _____ (۱۴۲۳ق). دستور الأخلاق فی القرآن. قم: دار الکتب الإسلامی.
۱۷. دره کی، مرتضی؛ نارویی نصرتی، رحیم؛ نورعلیزاده میانجی، مسعود (۱۴۰۱ ه.ش). الگوی مفهومی «خودآگاهی» بر اساس منابع اسلامی. روانشناسی و دین، سال ۱۵، شماره ۶۰، ص ۷-۳۰.
۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۳ش). الذریعة إلى مکارم الشریعة. قم: الشریف الرضی.
۱۹. رحیمی، سیده وحیده و کتابی، سمیه (۱۳۹۹ ه.ش). شالوده نظام اخلاق بندگی قرآن با تأکید بر تفاسیر فریقین. نشریه علمی پژوهشی پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، دوره ۶، شماره ۱۲، ص ۱۰۷-۱۳۴.
۲۰. رشیدی، شیرین (۱۴۰۳ ه.ش). تبیین مبانی فلسفی خودآگاهی در قرآن کریم و انعکاس تربیتی خودآگاهی در سبک زندگی اسلامی. نشریه سراج منیر، دوره ۱۵، شماره ۴۹، ص ۱۶۷-۲۰۴.
۲۱. ستوده نیا، محمدرضا؛ جانی پور، محمد (۱۳۹۲ ه.ش). ساختار نظام مند مفاهیم و گزاره‌های اخلاقی در سوره اسراء. پژوهشنامه اخلاق، سال ۶، شماره ۱۹، ص ۵۵-۸۲.
۲۲. سیفعلی، فاطمه؛ مروتی، سهراب؛ حسینی نیا، سید محمد رضا (۱۳۹۷ ه.ش). خودآگاهی و کارکردهای تربیتی آن در بهبود روابط اجتماعی انسان در قرآن و حدیث. نشریه آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، دوره ۴، شماره ۸، ص ۱-۱۸.
۲۳. شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق). نهج البلاغة (للصباحی صالح). قم: هجرت، چاپ اول.

۲۴. شهرزوری، محمد بن محمود (۱۳۸۳ش). الشجرة الإلهية. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
۲۵. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۲۰ - ۱). بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم.
۲۷. طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۴ق). آمالی. قم: دار الثقافة.
۲۸. عبد الباقي، محمد فؤاد (۱۳۹۹ق). المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم. زکات: نشر زکات.
۲۹. فضل الله، محمد حسین (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الملائک، چاپ اول.
۳۰. فیلیک، اووه (۱۳۸۷ش). درآمدی بر تحقیق کیفی. ترجمه: هادی جلیلی. تهران: نشر نی.
۳۱. قرائتی، محسن (۱۳۸۸ش). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، چاپ اول.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق). الکافی (ط - الإسلامية). تهران: دار الکتب الإسلامية، چاپ چهارم.
۳۳. کوفی اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲ق). الزهد. قم: المطبعة العلمية، چاپ دوم.
۳۴. محبی، صاحب علی (۱۳۹۰ش). تفسیر آموزشی قرآن. قم: احسن الحدیث.
۳۵. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۴۰۱ش). اخلاق در قرآن (معارف قرآن ۷) جلد اول. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۳۶. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ش). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
۳۷. مطهری، مرتضی (۱۳۷۸ش). یادداشت‌های استاد مطهری. تهران: صدرا.
۳۸. _____ الف (۱۴۰۲ش). انسان در قرآن. تهران: صدرا.

۳۹. _____ ب (۱۴۰۲ش). بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر. تهران: صدرا.
۴۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ش). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۴۱. _____ (۱۳۸۵ش). اخلاق در قرآن. قم: مدرسة الإمام علی بن ابی طالب (ع).
۴۲. مهربانی، امیرحمزه؛ خنیفر، حسین؛ امیری، علی نقی؛ زارعی متین، حسن؛ جندقی، غلامرضا (۱۳۹۰ه.ش). معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی (ارائه یک نمونه). مدیریت فرهنگ سازمانی، سال ۹، شماره ۲۳، ص ۵-۳۰.
۴۳. میری، محمد (۱۳۹۹ه.ش). ارزیابی رویکرد عارفان در معنای تقوا و مراتب سلوکی آن با سنجه قرآن و حدیث. پژوهش دینی، شماره ۴۱، ص ۲۳۷-۲۵۷.
۴۴. نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). اخلاق ناصری. تهران: علمیه اسلامیة.
۴۵. هاشمی، سید حسین (۱۳۹۱ه.ش). سازواره نظام اخلاقی در قرآن. پژوهش‌های قرآنی، دوره ۱۸، شماره ۶۹، ص ۹۲-۱۱۱.
46. Miles, M. and Huberman, A. (2002). *Qualitative data analysis: a sourcebook of new methods*. Sage Publications.